
П.Д. Сусак,
кандидат філософських наук,
завідувач відділу Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника;
О.Ф. Терешкун,
кандидат політологічних наук,
доцент Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ І СПРАВЕДЛИВОСТІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДОСВІД ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Дослідження свободи і справедливості в історії розвитку суспільно-політичних відносин європейських країн має особливе значення для вітчизняної наукової думки, оскільки дає можливість, з одного боку, розвинути творчий доробок сформованої упродовж більше ніж двохтисячолітньої історії, а з іншого – проаналізувати їх взаємозв'язок в контексті демократичної традиції. Крім того, таке дослідження поглиблює розуміння особливостей сучасного розвитку державного устрою і права, меж функціональної залежності прав, свобод і справедливості, що виявляється актуальним у сучасному державотворенні. Наведені тези засвідчують, що дослідження проблеми свободи і справедливості є досить актуальним предметом наукового осмислення.

Ключові положення розуміння свободи і справедливості, які лягли в основу еллінської демократії, були сформовані суспільною думкою задовго до їх впровадження в державні інституції і правові норми. Маються на увазі думки, уявлення, переконання про особливе значення свободи і справедливості в життєдіяльності еллінського суспільства, які існували в міфології і стали впроваджуватися в державний устрій і правовідносини.

Відсутність у вітчизняній науці ґрунтовних праць, присвячених проблемі свободи і справедливості, засвідчує і те, що не існує бажаних для суспільства відповідей на актуальні питання в розвитку справедливого права і свободи. Поряд із цим в українському державотворенні спостерігається етичний вакуум, породжений криміналізацією економіки, “корупційною хворобою” державних чиновників, що особливо гостро постали у зв'язку з прагненням України набути рівноправне членство в Європейському союзі. Даний фактор разом із поглибленою парламентською кризою зумовлює виключну актуальність дослідження свободи і справедливості в теорії розвитку держави і права європейських країн, які в структурі сучасного права надають важливого значення соціальній справедливості та економічній і політичній свободі.

Із загальною демократизацією українського державотворення дослідження проблем свободи і справедливості певною мірою обмежується філософією права. Так, приміром, Л.Кравченко у праці “Справедливість як вибір” пише, що внаслідок “кризи моральності, правосвідомості, політичної нестабільності, знецінення людського життя, честі, гідності ми наблизилися до тієї небезпечної межі, за якою справедливий вибір для критичної маси населення може виявитися непосильним подвигом” [9, 5–6]. До цієї проблеми звернувся і Н.Неновський, який вважає, що такі цінності, як свобода, рівність, справедливість, демократія, порядок, безпека пронизують суспільну правосвідомість [14, 177–178]. О.Бандура вважає, що “категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку слід зберігати або захищати під кутом зору належного” [4, 21]. Загалом у вітчизняній науці відсутній аналіз генези свободи і справедливості в історії розвитку держави і права. З огляду на сказане доречно осмислити дослідження цієї проблеми та поглибити розуміння її у контексті формування вітчизняної системи права і державних інститутів влади.

Отже, об'єктом цього дослідження є концепти свободи і справедливості в генезі демократичної держави Давньої Греції. Предметом дослідження є зміст і обсяг ідей свободи і справедливості в процесі формування і розвитку демократичної еллінської державності.

Теоретико-методологічною засадою дослідження є, насамперед, цивілізаційний підхід, який забезпечить потрібну повноту дослідження. “Цивілізація як самоорганізована система має у своєму розпорядженні ряд механізмів, що дозволяють їй підтримувати себе в стані динамічної рівноваги... Для цього й існують різні соціальні норми, у тому числі і норми права, що виконують роль своєрідного посередника між цивілізацією й індивідом” [5, 141–142]. Найвідчутнішими для індивіда є ті норми, які стосуються його свободи і справедливості. Саме тому звернення до проблем свободи і справедливості є досить актуальною темою філософії права.

Нагадаємо, що перші історичні форми демократичної держави і права виникли у Стародавній Греції. Водночас, під назвою “Давньогрецька держава” слід розуміти чисельні полісні утворення. Своєрідну форму еллінської державності самі мешканці називали “поліс”. Ця форма поєднує в собі два поняття – і держави, і міста (мається на увазі місто з прилеглими землеробськими поселеннями). Стародавня грецька цивілізація не мала єдиної державності. Таких “держав нараховувалося до двох тисяч” [15, 17].

Держава і право, по суті, є загальнолюдським, цивілізаційним політичним продукуванням форм самоорганізації людей. Виникнення полісної самоорганізації і права суспільної групи як самодетермінованої системи є початком цивілізаційного процесу. У полісних утвореннях Давньої Греції існувало спочатку патріархальне рабство, пізніше воно стало основою всіх сфер виробництва. Рабство створило сприятливі передумови для розвитку культури, науки, держави і права. Афіньська держава за приблизними підрахунками мала близько 500 тис. мешканців, серед яких приблизно 90 тис. були вільними громадянами, близько 365 тис. – рабами і до 45 тис. – вільними людьми, які не були зарахованими до громадян цієї держави. Полісний спосіб життя і діяльності вільних громадян відрізнявся двома перевагами: спільним інтересом захисту прав власності, зокрема й на рабів, і застосуванням правових норм при здобутті, розпорядженні і відчуженні власності. Отже, нас цікавить доба класичної еллінської демократії, яка характеризується прогресивним розвитком вільних держав–міст – приблизно з IX ст. до н.е. і до кінця IV ст. до н.е. Ця доба відкрила шлях розвитку ідей свободи і справедливості, які були цілком виведені за межі міфологічного мислення і включені у філософсько-політичне міркування.

Історію еллінської політико-правової думки можна поділити на дві стадії. Перша стадія охоплює період від утвердження поглядів, які були втілені в “Іліаді”, до появи вчення софістів. На цій стадії уявлення про свободу і справедливість еллінської правлячої соціальної верстви не виходили за межі практичних порад. Друга стадія починається з V ст. до н.е., коли досліджуються на раціональному рівні ідеї свободи і справедливості як актуальні проблеми вдосконалення демократичного устрою держав–полісів. Усвідомленню суспільством проблем свободи і справедливості передували досить істотні соціально-економічні, соціокультурні і політичні зрушення успішної боротьби купців, ремісників і землеробів, які виробляли товарну продукцію, проти політичної тиранії, спрямованої на відчуження землі, посилення боргового рабства. Це була доба активної протидії демосу за свої права і свободи.

Зауважимо, що філософсько-правове розуміння свободи і справедливості в еллінській цивілізації сформувалося на основі міфологічного уявлення про них. Одним із перших, хто виокремив уявлення про справедливість у межах міфологічного мислення, був Гесіод. Він був сином селянина і включив у світорозуміння богиню трудового змагання – Ерідю. Він усвідомив той факт, що багатство може бути

наслідком силового відчуження землі, товарів і грошей. У своїй праці “Труды и дни” він писав: “Правду замість кулака... Там, де сила, буде і право, і сором зникає... не буде можливості позбутися зла” [17, 185]. Розсудкове мислення Гесіода впритул наблизилося до розуміння зла як несправедливості і брутальної сили – основного джерела її походження. Передфілософське мислення сформулювало кілька важливих для розуміння генези свободи і справедливості думок, зокрема, “нічого надмірного”, “міри в усьому дотримуйся”, “міра – найкраще”, “не дозволяй своєму слову випереджати свій розум”, “знай свій час”, “пізнай самого себе”. Ці вислови мали переважно етичний зміст і набули світоглядної орієнтації. У подальшому розвитку названі крилаті вислови були переосмислені в дусі права і політичного устрою.

У рабовласницькій державі відбувається вироблення суспільної самосвідомості, складовими якої є ідеї, уявлення, погляди, переконання про зміст і обсяг свободи і справедливості. “Тоді передумовою політичної теорії, – пише А.Уайтхед, – було Рабство, нині такою передумовою є Свобода... Рабство було передумовою античного політичного мислення, яке відчувало певну невдоволеність... Велика класична цивілізація... в період звеличення Римської імперії досягає своєї межі, якій властива кульмінація рабства. Вперше в історії в той час сформувалися моральні принципи, які піддали ефективній протидії всю систему рабства” [16, 398–399].

Еллінська міфологія і мистецтво відкрили суспільній свідомості новий етап у розумінні свободи і справедливості, зокрема, утвердили думку, що запорука справедливого порядку і свободи міститься в моральній людині, що існують вічні закони справедливості та її міри. “На їх сторожі стоїть верховне божество – всевидючий і всемогутній Зевс” [7, 15]. Це означає, що етично орієнтоване міфологічне і художньо-естетичне мислення дало еллінській цивілізації новий, більш досконалий спосіб самопізнання і осмислення ідей свободи і справедливості. В історичних трагедіях вже не йдеться про міфологічну думку про свободу і справедливість, а висвітлюються конкретні події, в яких беруть участь реальні постаті, які борються за їх реалізацію в житті.

Геракліт був одним із перших мислителів, який трансформував міфологічне розуміння свободи і справедливості у філософське. Він вважав, що “сонце не переступить своєї міри, бо інакше його наздогнали б Ерінії, помічниці Справедливості” [13, 158]. Для нього ця засада вперше стає предметом філософського осмислення. Слід підкреслити, що Геракліт формулює державницьке розуміння справедливості. “Справедливість є виконання обов’язку, несправедливість... є ухиляння від виконання своїх обов’язків”. Далі він твердить, що “доступний підкупу ніколи не може бути справедливим” [13, 159]. Філософська думка Геракліта про сутність справедливості виражає певну усталеність, властиву людям, здатним переступити межу дозволеного, яке є, водночас, бажаним і потрібним для суспільства. Він переконаний, що людина, яка не здатна дотримуватись певних моральних норм, час від часу може творити несправедливість. Геракліт не заперечує, що цей феномен суспільного життя є перемінним, і переконаний у тому, що саме в ланцюгу зла міститься несправедливість і що вона – початок усіх негараздів, які пізніше виникають у суспільстві.

Філософський концепт справедливості Геракліта – це здійснюючий акт поведінки, яка може бути справедливою, творячи добро, і, навпаки, може стати несправедливою у ланцюговій реакції зла, в яке втягуються інколи й невинні. Отже, філософська думка, висловлена у поглядах Геракліта, не лише жваво відгукнулася на тогочасні запити, а й прагнула вплинути на перебіг подій, в яких політичні сили зла, всупереч Логосу, творять несправедливість.

Усвідомлення свободи і справедливості і необхідності спільних дій проти тиранії виступили в еллінському суспільстві завдяки тому, що жорстокість влади пробуджувала в окремих ремісників, торгівців нові творчі сили. “Явище тиранії

значно поширено було в грецьких полісах VII ст. до н.е. Тирани, часто самі вихідці з аристократичного середовища, були рішучими противниками правління традиційної знаті і представників народу” [10, 51]. Тиранам у їхній боротьбі з демосом завжди доводилось звертатися до насильницьких механізмів державного апарату, яким вони себе оточували. Так, Пісістрат “прагнув призначити на всі державні посади своїх рідних і близьких. Основу його правління становило наймане військо, зосереджене поблизу резиденції тирана під захистом захисного муру Акрополя” [10, 51].

Формування тиранії завжди міцно пов’язане з розвитком індивідуалізму аристократичного середовища, з якого вийшли тирані-деспоти. Індивідуалізм, водночас, пов’язаний з розвитком продуктивних сил, адже для внутрішньої і зовнішньої торгівлі відкривалися нові можливості. Індивідуалізм – це основна риса еллінської філософсько-правової культури, в межах якої політико-соціальний сенс свободи і справедливості був досить осяжним для роздумів. Із цим політичним індивідуалізмом міцно був пов’язаний “гармонійний і відповідний економічний розвиток. Історики вказують на незвичне поширення в той час одноосібного торговельного підприємства... Збільшився клас заможних підприємців... Монетарний обіг втілювався в еллінську добу з усією силою... Заможна верства стала мислити самостійно і вільно” [11, 9]. Полісні громадяни грецького суспільства були вільними, але ця свобода в державі, в якій правили тирані, була політично дуже обмеженою.

Саме цей суб’єктивний чинник – відчуття своєї обмеженої свободи і політичної несправедливості – став внутрішнім мотивом боротьби за звільнення полісу від тиранії. У 510 р. до н.е., “після вигнання тирана були закладені перші основи демократичного устрою” [10, 38]. Новонароджена соціальна складова власників ремісничих майстерень, купців і численних груп землевласників намагалася усунути від влади існуючу аристократичну верству. Позиція кожної із соціальних сил, які боролися за владу, вже оцінювалася як справедлива чи несправедлива, чесна чи безчесна. Полеміка з цього приводу невідкладно вимагала визначити, що таке справедливість, як її розуміти. Протагор та інші софісти дійшли висновку, що “державна і закони не створені волею богів, а були наслідком укладання угоди між людьми. Звідси бере початок розрізнення природного права і права договірного” [10, 103]. Звідси проголошено, що всі люди рівні між собою і вільні, а рабовласництво несправедливо.

Отже, філософська думка, успадкувавши все позитивне з міфології, стала дбати про справедливий державний устрій і право. У могутньому розвитку раціонального мислення процес демократизації набуває, можна сказати, справедливості і розширює межі політичної свободи громадянина. Першу найбільш демократичну реформу провів Клісфен, який конституційно закріпив права і свободи вільних громадян. “Політичні права громадян вже не залежали від розмірів майна. Кожна з десяти територіальних філ, на які було тепер поділене населення Аттики, посилало по п’ятдесят представників до Ради п’ятисот – верховного виконавчого органу афінської держави. Вона, в свою чергу, була підзвітною народним зборам” [7, 5–6]. Найсуттєвішим для подальшого розвитку демократії у державному устрої і праві було впровадження філософсько осмислених понять свободи і справедливості.

Софісти, будучи, по суті, і політиками, і філософами, здійснили інтелектуальну революцію, поставивши людину в центр свого пізнання. Вони обґрунтували ідею, згідно з якою люди є рівними від природи і вимагали скасування всіх привілеїв аристократичної верстви. Антифонт у своєму трактаті “Про правду” закликав людей розрізняти справедливість, яка ґрунтується на законах природи, зокрема й людської (тобто природного права), від справедливості, що виникає внаслідок домовленостей між собою в процесі формування владних державних інституцій [6, 52–53]. Отже, виникнення і розвиток філософського і суспільно-політичного мислення в період формування демократичного державного устрою в містах–полісах Стародавньої

Греції посприяли тому, що суспільна свідомість позбавилася міфологічного мислення й ілюзій щодо божественного походження держави та її аристократичної правлячої верстви.

Оскільки в основі державного устрою мисляться договірні відносини між людьми, які є рівними від природи, то свобода і справедливість залежать від домовленості. Тут виявляється одна з найістотніших суперечностей класової сутності держави. Аристократія, яка тримала впродовж багатьох століть усі важелі державної влади в своїх руках, опинилася в конфліктній ситуації внаслідок пробудження політичної свідомості демосу та утвердження його бажання бути активним творцем державного устрою на засадах свободи і справедливості. Суспільно-політична думка софістів обґрунтувала тезу, згідно з якою аристократія привласнила собі право на владу в державі, водночас, виробила в собі здібність і здатність жити бездіяльно, марнотратство стало для неї способом звеличення своєї зверхності над іншими вільними людьми. Незаконне збагачення аристократії було наслідком зловживань владою. Гестод вперше протиставив працю і справедливість, а софісти дійшли висновку, що лише праця є джерелом багатства. Справедливість має бути пов'язана з працею людей у суспільстві, вона зберігає багатство, створене працею і, своєю чергою, стимулює працелюбність як єдине джерело чесного збагачення.

Відомий дослідник еллінської філософської думки Е.Шварц писав, що в добу демократичної реорганізації суспільства критика аристократичного правління в державі та тиранії завершилася осмисленням свободи і справедливості, що “справедливість і праця постають у політичній площині в якості самостійних цінностей” [1, 63–64]. Визначення справедливості через працелюбність і стан здорового духу як щось важливе і потрібне суспільству і державі набуває і етичного, і політичного, і правового смислу. Так, Демокрит писав: “Той, у кого моральний стан духу завжди прагне дотримуватися справедливих і законних справ, завжди перебуває в радості і здоров'ї. А той, хто не дотримується справедливості і не виконує своїх обов'язків, перебуває в стані страху і самоприниження” [13, 155–156]. Законність і справедливість для Демокрита тотожні виконанню громадянського обов'язку і досягненню здорового стану духу.

Суспільно-політична спрямованість філософської думки в добу утвердження демократичного устрою давньогрецької держави і права вказує на суперечність між зростанням нечесного збагачення і справедливістю. Несправедливо збагачувалися політики-демагоги, яких Платон називав “користолюбцями”; вони мали хист обіцяти збіднілій частині демосу покращити її життя або підкупом схилити її віддати голоси за них заради обрання до органів влади [10, 132–133].

Софісти звернули увагу на те, що уявлення людей про свободу і справедливість є відносними і залежать значною мірою від усвідомлення того, що є корисним, потрібним і необхідним для життєдіяльності людини. Звідси зробили висновок, що все те, що є шкідливим для здоров'я, життя суспільства полісу, є злом, а отже, несправедливим, і не може бути пов'язано зі свободою. Таким чином, поняття свободи і справедливості слід співвідносити з тими речами, які є корисними і потрібними. “Що будь-якому місту–полісу здається справедливим.., є для нього таким, доки так мислять” [12, 12–13].

Нове, що вніс у тлумачення ідей свободи і справедливості Аристотель, стосується їх типології, класифікації. Для класифікації справедливості він застосував низку критеріїв, серед яких чітко вирізняються: 1) політичний, 2) економічний, 3) етичний, 4) правовий. Вирізнення цих типів мало принципове значення, оскільки воно фіксує характерні історичні особливості генези справедливості. Аристотель фіксує розподільну справедливість стосовно її зв'язку з політикою, економікою і правом. Політична справедливість, за його характеристикою, має два виміри: за гідністю людини – громадянина полісу і рівномірну стосовно окремих територіальних

громад. Економічна справедливість має своїм антиподом несправедливість, яка може бути за рівнем отримання певних матеріальних благ досить малою і досить великою стосовно праці. Справедливість у правовій площині характеризується знанням, користю, несправедливість має у правовому вимірі одну позицію – нанесення шкоди, незаконної втрати внаслідок несправедливого вчинку, дії. Слід також спинитися на одному з етичних вимірів справедливості в тлумаченні Аристотеля. Він вважав, що справедливість має оцінюватися як загальна добродійність. У цьому контексті філософ відзначав, що люди, які мають у державі владу, можуть надмірно привласнювати собі суспільні блага. Водночас, несправедливість виникає і тоді, коли людина робить для полісу значно більше, ніж вона отримує винагороду за свою працю [8, 164–166].

Суперечність історичного розвитку поділу праці в еллінських містах–полісах полягала в тому, що даний процес, виростаючи на праці рабів, набирав руйнівної форми. Зростаючий попит на рабів змушував державне керівництво вести війни із сусідами для збільшення чисельності рабів. Водночас, посилювався вплив купців, моряків і воїнів на владу, яка була змушена проводити реформи, щоб задовольнити їх інтереси. Підкорення сусідніх територій та вивезення з них полонених у рабство змушувало владу тримати чисельний військовий організм, який вимагав додаткового фінансування. Внаслідок такої політики Спарта як військовий гегемон політичного союзу еллінської держави мала дві третини всіх збройних сил і прагнула встановити своє панування над іншими союзними територіями. “Спарта була державою воїнів... У військовому відношенні союз не мав собі рівних у тодішній Греції” [10, 57].

Афіняни у своїй переважній більшості не поділяли військово-політичну могутність Спарти, хоча й покликали її правителів на допомогу, щоб звільнитися від тиранії. Боротьба між демократично налаштованими афінянами та аристократичною правлячою верхівкою Спарти надихала населення завойованих територій, яких називали ілотами, на боротьбу проти правлячої аристократії Спарти. Спартанська держава започаткувала так звані криптії – нічні таємні вбивства найбільш активної частини ілотів для того, щоб залякати це населення і забезпечити панування на їхній території. Ці події спонукали філософів до роздумів про політичні реформи, які б забезпечили свободу всім вільним громадянам держав, котрі входили у військово-політичні союзи. Водночас, гостро постала потреба справедливого устрою цих союзів, який забезпечував би рівні свободи для всіх соціальних верств вільних громадян полісів. Платон висунув і обґрунтував тезу, в якій чітко виокремив справедливість в якості гармонійного начала політичної добродійності, яка, своєю чергою, є наслідком розумного духу та моральної волі, що виявляється у стриманні тих, хто прагне абсолютної влади і багатств [2, 103–106].

У межах цієї тенденції свобода і справедливість виступають у політичній самоорганізації еллінської держави самодостатніми, хоча й взаємозалежними, адже окрема форма свободи прогресує за рахунок справедливості і навпаки. Органічний зв'язок цих понять, їх політичний та економічний зміст розглянуто раніше. Згідно з політичним і етичним тлумаченням Аристотеля понять свободи і справедливості, вони є необхідними механізмами добродійності держави. Місто–держава у розумінні Аристотеля реалізує свободу і справедливість своїм громадянам для того, щоб забезпечити їм щастя. Справедливість – найперша і найнеобхідніша добродійність, якій “довіряють більше, ніж світлу вечірньої та ранішньої зорі”. Вона тотожна законності і безпосередньо стосується всіх етичних добродійних дій [3, 87–89].

У тлумаченні Аристотеля свобода і справедливість напружено пульсують, сповнені духом добродійності. Ідея справедливості не міститься в якійсь одній формі добродійності. “Вона не є частиною добродійності, – вважає Аристотель, – а добродійністю в цілому” [3, 78]. Справедливість полягає в тому, щоб розподіл майна,

почестей, заслуг відбувався згідно з пропорційним внеском громадян полісу; вона не може бути зрівняльним механізмом. У фінансовій сфері справедливість реалізується через адекватні куплю, продаж, обмін тощо і не може бути таємною (крадіжка, блуд та ін.), і тому при порушенні міри справедливості люди звертаються в суд. Суддя має бути нейтральним, рівновіддаленим від обох сторін, які звернулися в суд, подібним до справедливого посередника. Справедливість, згідно з Аристотелем, міцно пов'язана з рівністю, вона виявляється у стосунках між вільними людьми і не може бути застосована до відносин “пан – раб” чи “батько – дитина”. Справедливість певною мірою відображає інтереси полісу як цілісного утворення [2, 119].

Вартий уваги той факт, що еллінське суспільство сформувало уявлення про зрівняльний розподіл суспільних благ і почало обґрунтовувати на теоретичному рівні ідеї свободи і справедливості, відмежовуючи в їх змісті політичні, економічні і соціокультурні елементи. Еллінське суспільство зробило рішучу спробу позбутися тих традиційних форм розуміння свободи і справедливості, які утвердилися в добу трансформації родоплемінної аристократії у політичну правлячу верству міст–полісів. Новостворені держави з аристократичною і демократичною формами правління виявили на рівні політичної практики суперечливі відносини, які усвідомлювалися несправедливими і такими, що не забезпечують рівні свободи для вільних громадян.

Демократичне політичне мислення випродукувало ідею відмови від збереження традиційного аристократичного правління, яке несло в собі загрозу тиранії, безроздільного панування нечисленної соціальної верстви над більшістю вільних співгромадян. Крім того, політична та економічна асиметрія політичної свободи в аристократичній державі не здатна була забезпечити справедливий розподіл суспільного багатства. У відносинах між демосом і спадковою аристократією домінували вже не справедливі політичні права й обов'язки. Сторони вже виступили не як співдружні у захисті рабовласницького виробництва, а як нерівноцінні політичні сили. Оскільки взаємні несправедливі відносини не сприяли зміцненню держави і права, то їх співіснування було неможливим. Саме тому боротьба за владу набуває постійно діючого характеру.

Усвідомлення ідей свободи і справедливості оволодівало демосом і підкоряло його волю. Проявляючись як внутрішня енергія демосу до свободи і справедливості, ця демократична свідомість була головною силою перебудови аристократичного державного устрою і права на демократичний. Воля до свободи і справедливості демосу еллінського суспільства давала йому змогу домогтися якісних змін у державному устрої і праві. Так, одна з перших корінних реформ державного устрою була здійснена Солоном у 594 р. до н.е. Він провів низку законодавчих актів для того, щоб скасувати кабальні борги з демосу Аттики. До Солонна аристократична верхівка наклала на землевласників великі податки і відсотки на фінансові кредити, чим перетворила більшість дрібних і середніх землевласників на боржників.

Відмінивши боргове ярмо, Солон не пішов на реформування земельних відносин. Земля переважно лишилася у власності родової аристократії, яка привласнила землі бідної верстви за несвоєчасну виплату боргів. Малоземельні вільні селяни були невдоволені реформами Солонна. Більшість вільних селян, які лишилися своєї земельної власності, вимагали її повернення. Солон, проводячи аграрну реформу, викликав невдоволення як у середовищі земельної аристократії, так і в дрібних землевласників. Перші вважали, що реформи посягають на традиційні правові норми, другі усвідомлювали реформи як несправедливі, оскільки вони позбулися своєї частки землі за боргові зобов'язання перед тими, хто надавав їм позики. Солон ввів низку обмежень на привласнення землі великими землевласниками, визначивши максимальну норму володіння землею. Невдоволення обох сторін змусило Солонна ввести суд присяжних, склад якого обирався з вільних громадян, що досягли 30 років. Цей крок був спрямований на примирення суперечностей між великими і дрібними

землевласниками. Крім того, Солон запровадив вищий апеляційний суд із цивільних справ. Цим він передав широким верствам демосу частину судових функцій, давши демократії могутній стимул для стабілізації. “Політичний устрій Афін доби Солона поєднував у собі, таким чином, зародок майбутньої демократії з елементами традиційних інституцій і звичаїв” [10, 55].

Отже, в первісних формах еллінської демократії свобода і справедливість постали як первинні засадничі принципи державотворення. Справедливість поступово усвідомлювалася демосом як упорядкованість, розмірність, цілісність полісу. Якщо за змістом свобода вбачається як рівність нерівних за майновим цензом громадян брати участь у політичному житті, то за уявленнями справедливості – як ствердження добродійності і стабільності. Еллінська філософська і суспільно-політична думка першою звернула увагу на те, що будь-яке соціальне протиборство – це наслідок несправедливості і безладдя. Не випадково філософи приділяли велику увагу справедливості як основній категорії етики і політики, а також внутрішній основі розвитку грецької демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Schwarz E.* Ethik der Griechen. – Stuthart, 1951.
2. *Аристотель.* Политика. – М., 1911.
3. *Аристотель.* Этика. – СПб., 1908.
4. *Бандура О.О.* Право як засіб реалізації загальнолюдських цінностей // Філософія права. – К., 2000.
5. *Бачинін В.А., Панов М.І.* Філософія права. – К., 2002.
6. *Гусейнов А., Иррлиць Т.* Краткая история этики. – М., 1987.
7. *Есхил.* Трагедії. – К., 1990.
8. *Иванов В.Г.* История этики Древнего мира. – Л., 1980.
9. *Кравченко Л.В.* Справедливість як вибір. – К., 1998.
10. *Куманецкий К.* История культуры Древней Греции и Рима. – М., 1996.
11. *Лосев А.Ф.* История античной эстетики. – М., 1979.
12. *Маковельский А.О.* Софисты. – Баку, 1940.
13. *Материалисты Древней Греции.* Собр. текстов Демокрита, Гераклита, Эпикура. – М., 1955.
14. *Неновский Н.* Право и ценности. – М., 1987.
15. *Радциг С.И.* История древнегреческой литературы. – М., 1997.
16. *Уайтхед А.* Человеческая душа // Избранные работы по философии. – М., 1990.
17. *Эллинские поэты.* – М., 1968.